

# A FŐÚRI UDVARI ÉLET TANULMÁNYOZÁSÁNAK NEVELÉSTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE

MIKONYA GYÖRGY

Az utóbbi időszakban egyre gyakoribb kutatási témává vált a főúri udvar. Külö-  
nösen figyelemreméltóak azok az interdiszciplináris törekvések, amelyek történet-  
tudományi, irodalomtörténeti, művészettörténeti, zenetörténeti, sőt természettu-  
domány-történeti megközelítéseket integrálnak. (*Élias*, 1939. és 1969; *G. Etényi*,  
*Horn*, 2005)

A történettudományban új felfogásként jelent meg a dinamikus udvar kutatás fo-  
galma. E szerint a főúri udvarok nem statikus képződmények, hanem olyan, a külvil-  
lág felé való nyitást és zárást megvalósító bonyolult, sok összetevős rendszerek, ame-  
lyek lényegi befolyást gyakorolnak közelebbi-távolabbi környezetükre. (*Ehalt*, 1980)  
Az udvari kultúráról kialakult elképzeléseinket könyvtárlisták, naplók, memoárok,  
családi és állami ünnepek leírása, bálók szertartásrendje, színházi előadások te-  
matikája és a főúri levelezés kiértékelése teszik teljesebbé. Ezek indokolják az újabb  
kutatási források elemzését és ezek neveléstörténeti vonatkozásainak feldolgozását.

## A FŐÚRI UDVAROKRÓL ÁLTALÁBAN

A rendi társadalom a nemesek és a nem nemesek szigorú szabályok szerinti  
együttélését jelenti. A nemesek közé öröklés vagy kiválasztás útján lehetett bekerül-  
ni. A kiváltságos rend csúcán a királyi család áll, ezt követik a főurak és a főpapok.  
Ide tartoznak még a köznemesek és a szabad királyi városok polgárai is. Lakhelyü-  
ket tekintve fentről lefelé haladva a következő a sorrend: az első helyen van a nagy  
kisugárzó erővel rendelkező királyi udvar, ezt követik a néha fél országnyi területre  
is hatást kifejítő főúri várak és kastélyok, valamint a főpapi udvarok. A nemesi kú-  
riák, a polgári otthonok és a parasztházak változatos típusai zárják a rendi társada-  
lom által megszabott lakóhelyek sorát.

A történettudományban az „udvar” egyértelmű meghatározása helyett olyan el-  
térő értelmezésekkel találkozunk, amelyeket többnyire egy-egy történész kutató-  
si szempontjai határoznak meg. A művelődéstörténeti megközelítés számára fontos  
lehet a középkori latin nyelvhasználatból eredő curia és aula megkülönböztetése.  
Leegyszerűsítve a történészek közötti vitákat, azt mondhatjuk, hogy curián az ál-  
landó, nyilvános udvartartást, míg aulán a mozgó udvartartást, az uralkodó magán-  
udvarát értjük Engel Pál szóhasználatának megfelelően. (*Kubinyi*, 2005) Ebben a  
tanulmányban a neveléstörténeti szempontok kerülnek előtérbe, mégpedig a főúri  
rezidenciákra vonatkozóan, így a főúri udvar elnevezést olyan gyűjtőfogalomként

használok, amelyik összefogja egy-egy főúri dinasztia hagyományait, hatalomgyakorlási repertoárját, viselkedéskultúráját és a környezetére gyakorolt hatását.

A továbbiakban a kutatási témát behatárolva elsősorban a magyar főúri udvarok jellegzetességeinek felvázolására törekszem. Magyarországon a 16. század első felében megszűnt az önálló királyi udvar. A Habsburg királyi udvar már csak a földrajzi távolság miatt sem tudta betölteni a korábbiakban megszokott központosító szerepet. Az erdélyi fejedelmek sem voltak könnyebb helyzetben. A köznemességtől markánsan elkülönülő főurak általában bárói, grófi, hercegi rangot viselnek. Magyarországon Mátyás király uralkodását követően a Rákóczi-szabadságharc körüli hatalmi játszmában és Erdélynek a Habsburg Monarchiába történő integrálásakor volt lehetőség nagyobb birtokok megszerzésére. Mária Terézia uralkodásának idejében a magyar főúri rend körülbelül 155 családból állt. Ezek között a legjelentősebbek az Esterházy és a Batthyány hercegi család. Jelentős anyagi és kulturális hatások koncentrálódnak még a Nádasdy, Thurzó, Forgách, Wesselényi, Zrínyi, Csáky, Thököly, Bercsényi, Károlyi, Rákóczi dinasztiákban. A további 84 grófi és 69 bárói familiát tekintve az összlétszám a családtagokkal együtt ezer fő körül lehetett. Mária Terézia további, mintegy 75-80 családnak adományozott főúri címet. A királynő a főurak segítségével kívánta stabilizálni az országot. Címekkel, rangokkal, kitüntetésekkel igyekezett politikájának megnyerni az arisztokráciát. A Habsburg uralkodók gyakran nagyarányú földbirtokadományokkal fejezték ki elismerésüket egy-egy jelentős szolgálatért. Ennek hatására számos olyan család is kapott Magyarországon birtokot, akik valójában sohasem éltek itt, ezek az ún. indigena-családok. A hatalmukat megbízottakon keresztül gyakorolták, és csak a pénzzé tett jövedelmet, illetve a termékek egy részét kapták meg. A Bécsben élő Trautsohn herceg például sohasem látta regéci uradalmát, fia is csak egyszer látogatott el oda, de minden évben 50-60 horzó aszúbort szállítottak a palotájukba. 1840-ben – a tiszti névtárak szerint – 4 hercegi családot (az Esterházy, Batthyány, Pálffy és az 1842-ben kihalt Grassalkovich dinasztiát), valamint 79 grófi és 84 bárói nemzetséget találunk. Amennyiben ehhez még hozzávesszük a csak erdélyi birtokkal rendelkező 11 grófi és 20 bárói familiát, akkor kb. 500 főnemesi családdal számolhatunk.

Az arisztokráciához számították még a katolikus főpapokat: a hercegprímást, az érsekeket és a püspököket. Ez többek között azért volt szinte magától értetődő, mert a főpapi székeket gyakran arisztokrata családok tagjai foglalták el.

A magyar főúri udvarok szellemi jellegét három erős tendencia határozta meg: a magyar nyelv, a magyar történelmi hagyomány és az európai műveltségből megjelenő elemek. (*R. Várkonyi*, 2005, 74. o.) A birtokaikon maradt, vagy oda rendszeresen visszatérő főurak és udvartartásaik bizonyos gazdasági, társadalmi, művelődési szerepeket is betöltöttek, és a 18. századtól egyre fontosabbakká váltak. Regionális központként erőteljes hatást fejtettek ki közvetlen környezetük művelődési és ennek részeként iskoláztatási viszonyaira.

A magyar udvari kultúra speciális utat járt be: egyrészt integrálta az európai ha-

tásokat, másrészt pedig a főnemesi udvaroknak és az erdélyi fejedelemségnek valamilyen módon pótolnia kellett a Bécsbe került uralkodói központot. A magyar főrendek némelyike egyáltalán nem, mások csak részben asszimilálódtak a Habsburg-udvarhoz. A választást több más tényező mellett az egyes főúri birtokok földrajzi elhelyezkedése is befolyásolta. A Magyarország keleti felében élő birtokosok termékeik nehezebb értékesítése miatt nem rendelkeztek a tartós bécsi tartózkodáshoz szükséges jövedelemmel. Ilyen, Bécstől távol maradó arisztokrata volt például Károlyi Sándor gróf. A korábban a Rákóczihoz csatlakozott főurak öltözködésében is megmaradtak a hagyományos elemek. Dolmányt, zsinórozott mentét és díszes nadrágot viseltek. Károlyi Sándor gróf 1711. évi tárgyalópartnere, Pálffy János császári tábornagy, éppen ellenkezőleg, a bécsi udvarhoz kötődött az Esterházyakkal, a Batthyány, az Erdődy és Illésházy családokkal együtt. A császárhoz hű főurak életvitele is eltért az itthon maradtokétól. A barokk divatnak megfelelően parókéban, nyugati öltözékekben jártak. Általában magas szinten voltak iskolázottak, több nyelven beszéltek, felkészültek a katonai és az államhivatalnoki pályák ellátására. Családi kapcsolataik alakulásában megfigyelhető, hogy gyakran nősültek külföldre, feleségeik sokszor a szomszédos osztrák vagy cseh tartományok arisztokrata családjából kerültek ki. Ez a rendkívüli sokszínűséghez vezető – a Habsburgokhoz való viszonyból fakadó – differenciálódás ennek előnyeivel és hátrányaival együtt meghatározó jelentőségű magyar specifikumnak tekinthető. Az egyes főúri udvarok szerepe pedig a szerint alakult, hogy ebben az állandóan változó játéktérben milyen érdekeket kívánnak érvényesíteni.

Neveléstörténeti szempontból gyakran ingadozó magatartás figyelhető meg: bizonyos konstellációk kedvezőek a művelődés számára, és az építő jellegű hatások gyakoribbak, de előfordul rombolás és olyan radikális pálfordulás is, aminek a művelődésre gyakorolt negatív hatása nyilvánvaló.

A főúri udvarok csak a 18-19. század idejére alakítottak ki stabil, állandó székhelyű udvartartást, központi rezidenciákat. Korábban az volt a szokás, hogy a főurak egyik vagy másik kastélyukban változó időt töltöttek. A személyzet egyik része ilyenkor elkísérte őket, másik része pedig a helyszínen maradt.

A főúri udvar rendkívül sokrétű jelenség: a reprezentáció megjelenítője, a helyi és az országos politika alakítója, az érdekérvényesítés gyakorlati terepe, műkincsek és művészetek gyűjtőközpontja, támogatási rendszere révén a művelődés és az iskoláztatás meghatározó tényezője. A főúri udvartartás olyan különleges kommunikációs rendszer is, amelyik döntő módon befolyásolja környezeté értékrendjét, mentalitását, szokásrendjét. Társadalomszervező hatása folytán lényegi szerepe van az együttélési szabályok kialakításában, a városok és falvak, valamint az uradalmak egymáshoz való viszonyában. Előírt és sokszor gondosan kimunkált szertartásrendje, házirendje meghatározta a mindennapi élet legapróbb részleteit a megszólalástól és a köszönési formáktól az étkezés rendjéig. E helyi érvényességű szabályzatok

részleteinek tanulmányozása további lehetőséget kínál az indirekt, nem szándékos művelődési vonatkozások vizsgálatához.

A főúri udvar sajátos nevelési központként is működik, a nemesi ifjak és a nemesi leányok oktatása itt történik. Sajátos viszony alakul ki egyrészt a főurak saját gyermekei és azok nevelői, valamint a főúri gyermekek és játszótársaik, barátaik között. A főúri gyermekek nevelésének szabályozása indirekt módon tükrözi az adott főúr távlatos politikai elképzeléseit és gondolkozásmódját. A főúri gyermekek neveltetési körülményeinek vizsgálata lehetővé teszi egy olyan modell felvázolását, amelyben az adott helyszín legjobb szellemi és anyagi erői koncentrálnak. Ezek az erőfeszítések a nevelő vagy nevelők képzettségében, munkakörülményeikben és javadalmazásukban mutatkoznak meg. Az anyagi források a taneszközökben, a használatos tankönyvekben, a könyvtárak és gyűjtemények, valamint a testi nevelést szolgáló gyakorlólhelyeken és felszerelésben figyelhetők meg.

Az eddig leírtak alapján a magyar főúri udvartartás jellegzetességei a következők:

- A főúri udvar összefogja egy-egy dinasztia hagyományait, hatalomgyakorlási repertoárját, viselkedéskultúráját és a környezetre gyakorolt hatását;
- működési tere a rezidencia, a főúri kastély;
- három meghatározó eleme: a magyar nyelv, a magyar történelmi hagyomány és az európai műveltségből megjelenő elemek keveredése.
- Kulcskérdés a földrajzi elhelyezkedés – ez befolyásolja a Habsburgok uralkodóházához való viszonyt (ez lehet integráció, részleges asszimiláció, elhatárolódás vagy kifejezett ellenszegülés).
- A főúri udvar stabil, állandó székhelyű udvartartás;
- a reprezentáció megjelenítője;
- különleges kommunikációs rendszer;
- nevelési központ – ami jelenti a tényleges oktatást és a környezetre gyakorolt indirekt művelődési-nevelői célzatú hatások megjelenését is.

## NEVELÉSTÖRTÉNETI SZEMPONTOK ÉRVÉNYESÍTÉSE A FŐÚRI UDVARTARTÁSBAN

### *1. EGY FŐÚR ÉLETTÖRTÉNETÉNEK LEHETŐSÉG SZERINT TÖBB FORRÁSRA ALAPOZOTT TANULMÁNYOZÁSA*

Az egyik lehetőség valamelyik főúr élettörténetének lehetőség szerint több forrásra alapozott tanulmányozása és ebből a nevelésre vonatkozó következtetések megfogalmazása. Ehhez jól felhasználhatók az egyes személyek életéről írt monográfiák. Az elemzés során jól el kell különíteni a primer forrásokat, a főúr saját naplószerű feljegyzéseit, az adott személy kortársaitól származó dokumentumokat és az utólagos kritikai értékelést. Általánosságban a következő vizsgálati szempontok említhetők meg:

- A születés körülményei.
- Milyen szerepe van az utódlás szempontjából – elsőszülött-e, helye a testvérek között.
- A dajka személyére vonatkozó utalások.
- A főúr kora gyermekévei.
- A főúr gyermekkori élményei, kedvenc időtöltése, tanulmányai.
- A nevelők kiválasztásának szempontjai.
- Kikkel nevelkedik együtt, készült-e külön tankönyv, tananyag számára?
- A tanulak megjelenése a főúr felnőttkori életében.
- Kiket és milyen intézményeket támogatott mecénásként?
- Ő maga alkotóvá válik-e valamilyen területen?
- Hogyan neveli/nevelteti saját gyermekeit?
- Megfigyelhető-e valamilyen folytonosság vagy törés az életében?
- Mi a változás oka?
- Az írásos dokumentumok tanulmányozása kiegészíthető ikonográfiai elemekkel – festmények, metszetek, érmek, címerek, pecsétek bemutatásával, elemzésével.
- Mi a maradandó az adott főúr munkásságából?

Egy példa: Batthyány Boldizsár és Zrínyi Dorottya életútjának vázlatos bemutatása. Ebben az esetben terjedelmi okból sem cél a teljes életút minden részletének elemzése és bemutatása, e tanulmány célkitűzéséből adódóan csak a művelődés, és különösen az iskoláztatás szempontjából releváns mozzanatok kerülnek kiemelésre.

Életútjuk alapján feltárulnak a művelt főúr és felesége fő jellemzői, amelyek a következők:

Batthyány Boldizsár születésére és kora gyermekkora vonatkozóan kevés forrással rendelkezünk. Felnőtt életében szokatlan tény, hogy nem kívánt beállni a császári udvart szolgáló főurak sorába. Ideje legnagyobb részét utazgatással tölti. Utazásai során eljut Németországba, ahol Melanchton grammatikájából tanult. Műveltségét más itáliai városokban, németalföldi utazásain és Párizsban is gyarapította. Életének fontos eseménye, hogy szerelmét, Zrínyi Dorottyát veszi feleségül 1566-ban.

Magyarországra hazatérve a hagyományos magyar főúri udvari életforma és a korszerű nemzetközi műveltség egységét alakította ki. Könyvtárába a kor legfrissebb tudományos eredményeit tartalmazó műveket gyűjtötte össze. Neves humanista szemlélyiségeket hívott meg a kastélyába. Nagy érdeklődést mutatott a természettudományok iránt, létrehozta az ország első kémiai laboratóriumát, ahol még ércolvasztással is próbálkoztak. A kor divatjának megfelelően botanizált és kertépítéssel is foglalkozott. Gondosan ápolt kertjében még botanikust is foglalkoztat, és a kertet a főúri kastély szerves kiegészítőjének tekinti.

Ilyen értelemben, neveléstörténeti megközelítés alapján, Batthyány Boldizsár az

uomo universale, a reneszánsz emberideál kissé megkésett reprezentálójának is tekinthető.

## 2. EGY MŰVELŐDÉSI RÉSZELEM ELTERJEDTSÉGÉNEK, FEJLŐDÉSÉNEK VIZSGÁLATA

További lehetőség egy művelődési részelem elterjedtségének, fejlődésének vizsgálata, összehasonlító elemzése. Ebben az esetben nem az egyes főúr élettörténetének kronológiai feldolgozására törekszünk, hanem keresztmetszeti vizsgálatot végzünk. Összehasonlíthatjuk például a könyvtárak és a kincstárak anyagát, vizsgálhatjuk a levelezés tartalmi jellegzetességeit, szóhasználatát. Kutathatjuk az írni, olvasni, számolni tudás terjedését. Kutatásmetodikai szempontból a kritikai forrásfeldolgozás, a statisztikai módszerek alkalmazása, az összehasonlítás, a párhuzamok keresése, a tényanyag értelmezése, a különbségek okainak magyarázata, analógiák keresése és nyelvhasználati vizsgálatok elvégzése javasolt.

Egy példa az ilyen jellegű vizsgálatra a főúri feleségek írástanulása (*Tóth István György*, 1990. tanulmánya alapján):

A 16. századi főnemesség írástudásában jelentős különbség figyelhető meg a két nem között: a főrangú férfiak szinte kivétel nélkül jól tudtak írni, a nők számára azonban az írás megtanulása még komoly problémát jelentett. Nem volt már magától értetődő a főnemesi asszonyok között az írástudatlanság, ezért ha valaki nem tudta leírni a nevét, mentegetőznie kellett. De természetes sem volt még az írástudás, és ezzel még büszkélkedni lehetett.

Nádasdy Tamás is humanista műveltségű főúr volt. Felesége, Kanizsai Orsolya már tudott írni. Levélváltásaik a 16-17. századi főúri levelezések legszebb lapjai közé tartoznak. Kanizsai Orsolya már sok levelet írt a saját kezével, az írás azonban láthatóan komoly munkát jelentett számára:

*„Szerelmes Orsikám! Jól tetted, hogy tenkezeddel nem írtál. Innét tova se műveld, mert közbeszéd az, három ujj ír, és az egész test munkálkodik”* – írta beteg feleségének Nádasdy 1552-ben. Az írás megerőltető fizikai munka volt a tollforgatáshoz még kevésbé szokott főrangú asszonyoknak: *„Kezem írása bizonyosága, beteg ember nem írhat ennyit”* – nyugtatja meg az egészségéért aggódó urát Orsolya asszony egy 1560-ban írt levelében. A saját kezű levél azonban, amelynek tartalmáról a két házastárson kívül senki, még az íródeák sem tud, mindig meghittebb, bizalmasabb volt a diktálnál.

*„Az mint Kegyelmed akarja mással íratam Kegyelmednek most; bizony, hogy nehez vagyok most az íráshoz, de azért mikor hozzáérkezem, nem türhetem, hogy magam kezével is ne írjak Kegyelmednek.”* Ezért noszogatta feleségét ilyenformán Nádasdy: *„Kérlek, hogy mindennap írj, mint vagy – de ne fáraszd magadat az írással, hanem az mit férfitúval megíratatsz”*, írassa meg a várkapitánnyal, amit pedig velük nem illik megíratnia, mert női bajairól szól, *„írasd vajdáné asszonyommal, húgommal meg, de üvele is úgy, hogyba a feje nem fáj”*. A vajdáné,

Nádasdy Tamás húga, a Héttorony foglyaként meghalt Majláth István özvegye tehát szintén tudott írni, de ez az ő számára is komoly feladatot jelenthetett, ha könnyen fejfájást kaphatott tőle.

Még egy évszázad múltán, 1643-ban is féltette a menyasszonyát Csáky István: szívesen olvasná „három árkus papírost” betöltő szerelmes levelét, írta, *„de azért ugyan csak ne fárasszad sok írással magadat, mert aki abhoz szokatlan, el nem kerülheti a főfájást miatta”*.

Nem minden asszony tudott írni és olvasni Nádasdy udvarában. 1559-ben megkérték egy, a Nádasdy-udvarban élő főrangú leány, Frangepán Anna kezét. A nádor az erről szóló levelet a feleségének küldte el, és részletesen meghagyta, hogyan kell a bizalmas hírt a leendő ara tudomására hozni: adja oda a levelet Annának, aki olvastassa azt fel öccsével, Frangepán Ferencel, míg Kanizsai Orsolya figyelje ezalatt a leányzó arcát. A főnemes kisasszonynak tehát fel kellett olvasatni a levelet, mert nyilvánvalóan nem tudott olvasni. De Nádasdynénak is komoly munkát jelenthetett a levél felolvasása, ha közben nem tudta volna eléggé figyelni a leány arcát, és ezért Frangepán Ferencet is be kellett avatnia a titokba.

Az írást-olvasást felnőtt korban megtanuló főúri asszonyok legszebb példája Czobor Erzsébet, Thurzó Györgynek, a későbbi nádornak a felesége. Férjhezmenetelekor, 1592-ben, még nem tudott írni. Két hónappal az esküvő előtt is korholta Thurzó György, mert nem kapott választ levelére, talán már nem is szereti: *„Talán azt a mentséget találhatnád, hogy magad nem tudsz írni, úgy vagyon, de vagyon bátyád, kinek dolgotat és akarotodat bizvást megjelentheted, ő kegyelme az én levelemre kívánságod szerint válaszol.”* Nem egészen két évvel később Czobor Erzsébet már pár szót saját kezével írt férjének. Az elragadtatott főúr válaszából az is kiderül, hogy saját maga tanította meg írni a feleségét. Még a következő évben is nagy örömet váltott ki Thurzóból, ha felesége saját kezű levelét megkapta: *„látván, hogy oly jó tanítványom volt, az ki oly szépen tanult írni”*. Később is sűrűn levelezett a feleségével, de az ilyen utalások elmaradtak, ezután már Czobor Erzsébet írástudása természetesnek tűnt.

Nem minden főúrnak sikerült a feleségét rábírnai az írás elsajátítására. Garai Bánffy Borbála 1568-ban így háritotta el férje, Zay Ferenc kassai főkapitány kérését: *„Szerelmes én édös uram, hol te kegyelmed engem arra kér, hogy megtanulnám az írást, bizony örömetst vónék érötte, de szerelmes uram, nebéz énnéköm tanulni.”* Nem tudjuk, hogy pontosan hány esztendő volt Bánffy Borbála, aki a következő esztendőben meg is halt, de aligha volt fiatal, hiszen harminc éve volt már Zay Ferenc felesége. Érthető, ha Thurzó György könnyebben rá tudta venni fiatal feleségét a betűk megtanulására, mint Zay Ferenc a maga legalábbis középkorú párját.

A 17. század derekától kezdve az arisztokraták feleségei kivétel nélkül tudtak írni, aláírásuk azonban legtöbbször gyerekes, iskolás, gyakorlatlan. Látszik, ismerték a betűvetést, mégis ritkán írtak saját kezükkel. Batthyány Ádám két menyé, Palóczay Anna és Illésházy Kata egyaránt folyékonyan, de igen gyakorlatlan kézzel írt. Kéry Fe-

renc gróf felesége, Eszterházy Borbála 1690-ben születés előtt állván, testamentumot készített. Aláírása olyan volt, mint egy írni éppen megtanult gyereké. Végrendeletet írt gróf Balassa Zsuzsanna is 1695-ben, kincseit az őt ápoló Eszterházy Pálné Thököly Évára hagyta. A főrangú beteg mindvégig saját kezével, ám igen nehezen formálódó betűkkel és teljesen fonetikus helyesírással, a szavakat ötletszerűen egybeírva vagy a szó közepén kettévágva írta meg végakarátát. A súlyos betegség alkalmatlanná tehet valakit az írásra, de a helyesírást, ha valaha tudta, a beteg sem felejtí el. Balassa Zsuzsanna nyilván egészségesen sem sokat forgatta a tollat.

A 17. század végétől az a nemek közti jelentős különbség, mely az előző században még az arisztokráciát osztotta jól író férfiakra és írni tanuló nagyszonyokra, már egy szinttel lejjebb, a középnemességet osztja meg. Ekkorra a jómódú nemesség férfitagjai folyékonyan írtak, ugyanakkor az asszonyok számára ez még sokszor gondot jelentett. Sok asszony nevét a férje írta alá a zálogleveleken, szerződéseken – azt, hogy egyáltalán tudtak írni, ha bizonytalan betűkkel is, csak akkor tudhatjuk meg, ha megözvegyültek, és már nem volt, aki helyettük is aláírjon. Barcsay György felesége 1683-ban csak keresztet rajzolt a papírra, a nevét az ura írta le. Két évvel később – már mint özvegy –, bizonytalan, gyakorlatlan kézzel, de leírta a nevét. Tevely Katalin vasi nemesasszony helyett a 18. század elején mindig a férje, Dániel István írt alá ilyenformán: „Tevely Katica más kezével +”. Amikor az asszony megözvegyült, kiderült, hogy nem volt írástudatlan: túlméretezett, ákombákomb betűkkel, de aláírta a zálogleveleket. Miként a 18. század elején a jómódú birtokos nemesasszonyok általában, úgy Kisfaludy Mózes özvegye, Pongrácz Zsuzsanna is tudott írni. Nehezen rótt betűi jelzik azonban, hogy nem szokott a betűvetéshez. Fia, a Rákóczi-emigrációval Franciaországba került és ott katonáskodó Boldizsár ezért is írta haza 1723-ban az öccsének, Antalnak, hogy kérje meg anyját, *„magát írással ne fárasztja ő kegyelme, hanem kegyelmeddel írásson, csak az ő kegyelme aláírását látbassam, megvigasztalodom”*. A jómódú nemesasszony ezek szerint, bár tudott írni, szívesebben diktált.

A 18. század második felében ismét egy társadalmi réteggel lejjebb, a kisenemesek körében találkozunk ezzel a szakadékkal a férfiak és nők írástudása között. Ekkor a birtokos nemesség nőtagjai, ha sokszor bizonytalanul is, de már írtak. A vagyontalan kisenemesség, a bocskoros nemesek rétegéből a férfiak lassanként ekkor indultak el az írástudás útján, míg az asszonyaik továbbra is szinte kivétel nélkül analfabéták voltak, a végrendeletekre, záloglevelekre csak a keresztjeiket rajzolhatták.

Az írástudás a társadalmi hierarchiában egyre lejjebb elhelyezkedő rétegekben vált általánossá. A férfi és a nő különböző társadalmi szerepéről vallott felfogásnak megfelelően, a férfiak közt minden rétegben hamarabb vált természetessé az írás-olvasás, mint az asszonyaik körében.

Pusztán az összehasonlítás kedvéért érdemes még tájékozódni az alsóbb rétegek írástudásáról Magyarországon és külfölddel összevetve is. Magyarországon az úrbérrendezés idején a falusi esküdtek válaszoltak a földjeikre vonatkozó kérdések-

re, majd ezt aláírásukkal vagy keresztjükkel hitelesítették. Míg a 18. század második felében az angol férfiak 60 százaléka és a francia férfiaknak is majdnem fele le tudta írni a nevét, addig Magyarországon a fejlett területnek számító Dunántúlon is a paraszti társadalom felső rétegének alig 12-15 százaléka birkózott meg a betűkkel. A legtöbb falusi írni tudó esküdt a Bécshez közeli Moson és Sopron vármegyékben volt. Igencsak viszonylagos fejlettség ez, hiszen még ezeken a területeken is többségben voltak azok a falvak, melyekben valamennyi esküdt keresztet rajzolt. Erdélyben ötven évvel később sokkal sötétebb kép fogad bennünket: csak minden huszadik faluban találtak a vallomástevők között írni tudó jobbágyot. Benda Kálmán Magyarországra és Miskolczy Ambrus Erdélyre vonatkozó számításaiából kiderül, hogy Erdély a 19. század elején is összehasonlíthatatlanul elmaradottabb volt, mint a Dunántúl nyugati megyéi Mária Terézia korában! Vas megye falvaiból, immár nemcsak az esküdtek, de valamennyi, a paraszti írásokban szereplő jobbágyot figyelembe véve összegyűjtötték a kereszttekkel aláírókat. A 18. században mindössze 49 írni tudó parasztot találtak, és 2232-en rajzoltak keresztet. Ez természetesen csak töredéke a vasi jobbágyságnak, de az eredmény annyira egyértelmű, a kereszttek túlsúlya a megye minden vidékén olyan hatalmas, hogy ezt az arányt joggal tarthatjuk hitelesnek.

Neveléstörténeti szempontból figyelmet érdemel az írástudás alakulása és terjedése a családban. A bemutatott példákban is látható, hogy milyen vontatottan, lassan halad ez a folyamat. Igen változatos a tanulás módja is, van akit a férje tanítgat, van aki deák, írnok segítségére tart igényt. Meglepő, hogy az érzelmi faktor, a bizalmas közlések fontossága, az intimitás igénye milyen fontos mozgatóerő az írástanulásban. Sajátos az a fejlődési vonal is, ahogy az írni tudás terjed a magasabb osztályoktól a rendi társadalom alsó része felé. A feleségek írástanulása széthúzza, tovább differenciálja ezt az egyébként is elég lassú folyamatot. Fontos szempont az írástanulás szempontjából a földrajzi elhelyezkedés, ahol egyértelműen megállapítható, a Dunántúl Ausztriához közeli, tehát a korábbi török megszállástól kevésbé érintett területek elsőbbsége.

### 3. A FŐÚRI UDVAR STRUKTÚRÁJA ÉS A MŰVELŐDÉSI LEHETŐSÉGEK

A magyar főúri udvar népe a 18. századig az úr familiárisaiból állt, akik rangjuk és feladataik szerint különböző csoportokba szerveződtek. E csoportok között lovaik és szolgálók száma, és az e szerinti juttatások alapján rangsor állapítható meg. A legelőkelőbb csoport a három vagy több lóval rendelkezők voltak. Őket követték az egy-két lóval szolgálók. E két csoport egyes tagjai állandóan az úr kíséretéhez tartoztak, mások pedig csak hívásra csatlakoztak. Az udvari rangsorban a következő fokozatot az étkefogói szerepet betöltő lovas ifjak jelentették. Őket nem valódi rangjuk, hanem fiatal koruk miatt sorolták ebbe a csoportba. Az évek múlásával és hűséges szolgálattal előléphettek a fölöttük levő csoportba. A következő csoportba a nemesi inasok tartoztak, akik általában jómódú birtokos nemesi családok tizenéves gyerme-

kei, akiket nevelési célzattal tanulni küldenek a főúri udvarba. Ők az úr körüli belső szolgálatot is ellátták, de helyzetük egészen más volt, mint a közrendű inasoké. Az udvari néphez tartoznak még az udvari lelkész, az orvos, a szakácsok, a muzsikusok, a lovászok, a kocsisok, a csatlósok és számos mesterember. Maga ez az udvartartás tehát tág értelemben vett iskolaként működött, ahol leginkább az utánpótlás és a szoktatás révén tanulták meg a különböző feladatokat. Sok családban apáról fiúra szállt egy-egy feladat vagy mesterség, ennek hiányában a rokonság köréből választották az utánpótlást.

Az udvari nép egyik része katonai-védelmi feladatokat látott el – ők az udvari hadnagy vagy kapitány felügyelete alá tartoztak. Fontos feladata volt még az udvarmesternek, aki tájékozott volt a szertartásrendben és ő irányította az ajtónállókat, az étkefogókat és az inasokat. A lovászmester a kocsisoknak és a lovászoknak parancsolt. A személyzet másik része a gazdaságban dolgozott az uradalmi tisztartó rendelkezéseinek megfelelően.

Külön figyelmet kell szentelni a női szolgálóknak, ide tartoznak az úrnő közvetlen kíséretéhez tartozó nemes kisasszonyok, a társalkodónők. A belső személyzethez tartozik a dajka, a szakácsné, az öltöztetésben segédkező szobalányok, a varrónők és a fonást, szövést végzők.

A főúri udvarok sajátossága, hogy a fizetés részeként minden egyes feladathoz „asztal” is járt, azaz szigorúan meg volt határozva az étkezés helye, ideje és az élelem mennyisége. A főúri udvarok legkönnyebben nyomon követhető, könnyen átlátható szerveződései éppen az étkezések idején elfoglalt hely volt. Minderről a minden főúri udvarban megtalálható az ún. asztali rendtartások alapján tájékozódhatunk.

A 18. században, 1741-ben nemesi felkelés volt. Ezt követően a katonai feladatokat igyekeztek már hivatásos katonasággal ellátni. Ez jelentősen átalakította a főúri udvarok és a köznemesség kapcsolatát. Mindez építészeti változásokkal is együtt járt. A védelmi feladatokra koncentráló várak helyett hatalmas kastélyokat építenek. Itt már másfajta személyzetre és a korábitól eltérő szolgáltatásokra van szükség, amit a köznemesi réteg nem tud és nem is akar teljesíteni. A familiárisi kapcsolatok felbomlásának messzemenő következményei vannak. A főúri udvartartás széles értelemben vett képző, művelődési és oktató jellege átalakul. A nagyon eltérő életmód erős ellentétet okoz a főnemesek és az elszegényedő köznemesek között. A köznemesség többsége nem talál jó választ a 18. század új problémáira. Az újításokat nem kedveli, tekintve, hogy ezek sokszor a Habsburg-házhoz kötődő főurak közvetítésével jelennek meg, időnként erős Habsburg-ellenesség alakul ki. Mindezt csak bonyolítják a vallási türelmetlenségből fakadó feszültségek. A köznemesség a 18. század végére minden változtatási terv ádáz ellenfelévé válik, a megyébe visszavonuló politizálása ellenzékivé válik. A kiutat azok találják meg, akik gyermekeiket a hivatali szolgálat, a jogi vagy a katonai pálya felé irányították.

Művelődési lehetőségek tekintetében a kancellária működtetése, a saját gyerme-

kek neveltetése céljából létesített iskola, a házinevelők foglalkoztatása, a könyvtárak, a különböző gyűjtemények és a botanikus kertek létesítése a legfontosabb.

A főúri alapítású iskolák között vannak egyre nagyobbá váló, növekvő intézmények, és ideiglenes jellegű, később megszűnő, elsorvadó iskolák. Az előbbiek közé tartozik némelyik híressé vált főiskola vagy éppenséggel egyetem is. Ezek története ismert, így inkább a másik típus, az elsorvadó iskola rövid bemutatását tartom fontosabbnak. Ilyen volt például a Thurzó György nádor által alapított biccsei iskola. A levéltári források és a nádor levelezésének feldolgozásából az iskolára vonatkozóan csak a korabeli időben érdemleges mozzanatok kerültek említésre. Ez leginkább a rektor nevét és jövedelmi viszonyainak a leírását tartalmazza. Az még megállapítható, hogy a nádor számos ifjút taníttatott például a wittenbergi egyetemen, akik hazakerülésük után praeceptorként ebben az iskolában is tanítottak. Az iskolával kapcsolatban két különleges mozzanatot is említ a Thurzó György nádor udvartartását elemző tanulmány (*Lengyel*, 2005. 138. o.): érdekes tény, hogy az iskola nem szolgálta a hét Thurzó-lány taníttatását, akik éppen csak olvasni-írni tanultak, abban is elég gyengék voltak. Továbbá a nádor saját fia, Thurzó Imre sem látogathatta ezt az iskolát, számára külön tanítót szerződtettek és a többi diákkal csak a nyilvános vizsganapon találkozhatott. Egyébként Thurzó Imre wittenbergi tanulmányainak részletei is ismertek, amit a szegedi egyetem kutatói publikáltak (*Dománybázi, Font, Keserű, Laczkovits*, 1989). A nádor és a fia közötti levelezés számos érdekes, peregrinációra vonatkozó pedagógiai részletet mutat be.

A könyvtárakat illetően jellegük szerint megkülönböztetjük a használati könyvtárat és a gyűjtemény-könyvtárat. A kettő gyakran egymásba olvad. A gyűjtemény-könyvtárak állománygyarapítása többnyire tudatos tervezés eredménye. A gyűjtőkör igen változatos – a főurak érdeklődésétől determinált –, ókori szerzők munkáit, történeti, jogi, államelméleti, teológiai művekkel, országleírásokkal találkozhatunk a leggyakrabban. A könyvtárak néha levéltári funkciót is betöltenek.

Neveléstörténeti szempontból fontosak a főurak beszerzésre vonatkozó írásos utasításai. Az ilyen jellegű levelekből elég sok maradt fenn. Segítségükkel viszonylag nagy biztonsággal rekonstruálható az érdeklődési kör, és alkalmanként említésre kerülnek a témaválasztás motívumai is. Jelentős neveléstörténeti hozadéka van annak, ha ismerjük a könyvtár használóinak a körét, ha tudjuk, kik, hogyan, milyen könyvhöz férhettek hozzá. Vizsgálatra szorul egy-egy könyv állapota is: a kopottság mértéke, a sokat olvasott oldalak megtalálása szintén jelzésértékű lehet. Az alkalmi bejegyzések és más jelölések, a könyv elő és hátlapján az alkalmanként előforduló feljegyzések is tanulmányozást érdemelnek.

Az európai udvarokban általában térben is elkülönített helyen, külön helyiségben őrzik az értékesebb fegyvereket, szőnyeget, ruhákat, ékszereket és mindenféle ritkaságot. A gyűjtemények, tárházak, kincstárak sokféle tárgyi emléket őriznek igen különböző szempontok szerinti elrendezésben. Ilyenek lehetnek a ritka ásványok, a preparált állatok, a tróféák, a herbáriumok, a különféle műszerek és más techni-

kai eszközök. Már maga a gyűjtemények elnevezése is utal a körjük épülő funkciók összetettségére: így előfordul a kincstár, tárház, levelestár, „museum” elnevezés, és gyakran olvasható a Kunstkammer, vagy a Wunderkammer elnevezés is. Néhány a híres gyűjtemények közül:

A Thököly család késmárki kincstárában az ékszerek, díszes fegyverek, lószerszámok és hintók, korabeli luxuscikkek, drága kárpitok, szőnyegek, festmények, távcsövek, műszerek és bútorok találhatók.

A Thurzó-gyűjteményben számos diplomáciai ajándékként kapott tárgyat találunk. A leltárjegyzékek alapján következtetni lehet a családi kapcsolatok alakulására és a vagyoni helyzet változására, tekintve, hogy a kincstár bizonyos időszakokban bankként is funkcionálva a felhalmozást szolgálta.

Nemzetközi vonatkozásban kiemelkedő a Nádasdyak gyűjteménye. Megtalálhatók benne az augsburgi ötvösök remek munkái, számos metszet és festmény, értékes éremgyűjtemény és még sok ritkaság.

A gyűjtemények neveléstörténeti jelentősége kétségtelen, hiszen maguk a felhalmozott tárgyak egyfajta művészi tudás koncentrátumának tekinthetők, másrészt a beszerzésre, elrendezésre, őrzésre és megtekintésre vonatkozó utasítások is sok érdekes információt nyújtanak. A különböző gyűjtemények megtekintése a nemesi ifjak nevelésének fontos részét jelentette.

A botanikus kert és az ott elhelyezett és gondosan ápolt ritkaságok a főúri udvartartás meghatározó elemei. Rendeltetése szerint tudományos növénynevelési feladatokat is ellátott. A növények fenntartása, szaporítása, gondozása számos új felismerést tesz lehetővé. A korabeli orvostudomány számára fontosak ezek a kertek, hiszen innen szerzik be a gyógyításhoz szükséges teák, főzetek, kenőcsök nyersanyagát. A főúri feleségek némelyike is érdeklődést mutatott a gyógyítás és a botanizálás iránt. Az ilyen dinasztiákban mindig akadt valaki, akiben feléledt, illetve folytatódott az ilyen jellegű érdeklődés. Botanikus kert csak a speciális érdeklődésű főúrnál alakult ki, a díszkert viszont minden főúri kastély meghatározó része, hiszen magához az építészeti konstrukcióhoz eleve hozzátartozik egy növényekkel tarkított térszerkezet. A díszkert az esztétikai élmény mellett ösvényeivel és sétálóútjaival a testi és a zenei nevelést is biztosította. A főúri mecénatúra részeként számos zenésznek, szobrásznak jelentett támogatást és kereseti lehetőséget. Egy-egy ilyen nagyobb díszkert szinte önálló iskolával ért fel, hiszen a gyakorlati tevékenység során ki kellett nevelni a szakszerű kertészeti munkára alkalmas embereket is. Valóságos kézműves-iparos dinasztiák jöttek létre egy-egy főúri udvar vonzáskörében.

#### 4. EGY KÜLÖNLEGES OKTATÁSI MÓDSZER – AZ EURÓPAI UTAZÁS

Neveléstörténeti szempontból különleges figyelmet érdemel a főúri fiatalság tanulmányi tevékenységét lezáró európai utazások dokumentációjának a tanulmányozása, egyrészt azért, mert ezek a levélváltás révén jól dokumentáltak és hozzá-

férhetőek a kutatás számára, másrészt pedig azért, mert itt sokszor alakulnak ki váratlan, konfliktusos helyzetek, és ezek megoldása, vagy az ezekre történő reagálás nagyon jól mutatja az általános alapelvek és a konkrét gyakorlat közötti kapcsolatot.

A 16. századtól kezdve a főúri nemesi nevelés befejezésének egy új módja jelenik meg, és ez a tanulmányokat lezáró, előre megtervezett európai körutazás. Általában 17-18 éves ifjak indulnak útnak. Az utazások előkészítésében és megszervezésében nagymértékben támaszkodnak a szerteágazó családi kapcsolatokra. Az utazási előkészülethez tartozik a megfelelő okmányok (Passbrief) és az ajánlólevelek beszerzése. Fontos az utazás anyagi háttérének rendezése is. Ez általában különböző kereskedőházak bekapcsolásával történik, amelyek kirendeltségeiben 4%-os kamat felszámolásával beváltják a váltókat. A sokszor egy-két évig elhúzódó utazás idejére meg kell szervezni a szülői házzal való kapcsolattartást, ez a kezdeti időszakban a nagyobb városok postamestereinél letétbe helyezett küldeményeket jelenti. Az előkészületeket jól segítik a különböző utazási kézikönyvek, amelyek a társadalmi érintkezés országonként eltérő viselkedési szabályairól és az utazókra leselkedő veszélyek leküzdésének módjáról szólnak.

Az anyagi fedezet előteremtésén és az útvonal megtervezésén felül az apa további legfontosabb feladata a kísérő személyzet megbízása. Az egész utazás alatt a családfői hatalom képviselőjét az udvarmester látja el. Ez általában egy több nyelvet beszélő, jó társadalmi kapcsolatokkal rendelkező, érett férfikorban levő személy. Az utazás sikere döntően az ügyességén múlik, tudniillik azon, hogy összeköttetésein keresztül bejuttatja-e az ifjút a meglátogatott főúri udvar belső körébe. A kísérőre tartozó prefektus a konkrét tanulmányokért felelős, s ez alkalmanként összekapcsolódhat különböző ügyintézési feladatokkal is. A kíséret további tagja az inas. Előfordul, hogy az utazásra a főúri ifjút elkíséri egy hasonlókori, de nem olyan vagyonos családból származó ifjú is.

Egy példa: Nádasdy István utazása. Nádasdy István (1653-1685) Nádasdy Ferenc országbíró elsőszülött fia. A szülők 9 évig vártak a születésére, ezért különleges figyelemmel nevelik. Kezdetben házi nevelésben részesül, majd Nagyszombatba kerül, de az ifjú Nádasdyt nem érdekli a tudomány, még az összeadással is gondjai vannak. Ennek ellenére 1669-ben a neki írt levelek címzése szerint Vas vármegye főispánja lesz. Édesapja, Nádasdy Ferenc, a nevelés céljaként szorgalmas, s művészetek és a technikai vívmányok iránt érdeklődő ifjút szeretne látni. Az apai elvárások az általa adott részletes instrukciókból olvashatók ki.

Didaktikai eszköznek is felfogható a correspondentia, ami heti kétszeri levélküldési kötelezettséget jelent, továbbá a hetente egyszer elkészítendő reláció írását az aktuális élményekről. Pontos didaktikai részletességű intézkedés történik a relációk megírásának menetéről. E szerint:

- a nevezetességek megtekintésekor jegyzetelni kell,
- a jegyzeteket esténként diáriumba kell vezetni,
- és végül, ennek alapján kell a heti jelentést megírni.

Nádasdy Ferenc ezzel a foglalatossággal akarja megelőzni azt, hogy a vendégfogadókban rossz társaságba keveredjen az ifjú. A gondos apa egyébként a relációkat üresnek, rossznak találja, úgy véli, a fia nem magától jegyzetel, hanem mások írásaiból másol. Úgy véli fia és kísérői túl gyorsan rohannak végig az európai városokon. A levelekben megjelenik az elkeseredett apa személye, aki bármit megtenne, csak mutatkozna már valamilyen irányú érdeklődés az ifjúnál: *„Istenért, találja föl kegyelmed útját, applicálja az rossz gyermek serio magát az tanulásra: mert bizonyos vagyok benne, ha egyszer szívvel beleigazodhatik, agyas lévén azután ki nem állhat belőle.”* (Levelezés, 1670. Nádasdy Ferenc, 204. o.)

Próbálkozik a büntetéssel is, megvonja az apai szeretetet, nem ír a fiának addig, ameddig jobb híreket nem kap tőle. Úgy tűnik, hogy hatott a büntetés: Nádasdy Ferenc örül, amikor jobb híreket kap, már históriát olvas a fia. Az aggodalmaskodó apa rögtön utasításokat ad, csak értse is azt a fiú, amit olvas. Egyébként pedig gyanakvó marad, feltételezi, hogy mindez csak az ő megnyugtató végett történik. Próbálkozik azért a dicsérattal is, és engedélyezi a fiának egy óra megvételét, ami akkoriban igen nagy kincsnek számított.

A levelezésből kiderül az is, hogy mennyire fontos a ruha, hiszen ez előfeltétel a jó társaságban való megjelenéshez. Ezt kiegészíti a könnyed, elegáns társalgás gyakorlása és nem utolsósorban a táncban való jártasság.

Érdekesség még 1670-ből egy egyhavi elszámolás fennmaradása. Ennek neveléstörténeti vonatkozású tételei: a lovagi akadémia tandíja 267 lívre, külön matematika tanár 11 lívre, és gitártanár foglalkoztatása is szerepel a kiadások között. Érdekesség még, hogy a kísérethez tartozó inasnak is megengedik, hogy szabadidejében kitanulja Párizsban a cukrászatot, ezt bizonyára jól tudja majd kamatoztatni itthon. Egy-egy hazai iparos, kézműves dinasztia kialakulása gyakran kapcsolódik ilyen véletlenszerű, nem szervezett hatásokhoz.

##### 5. A NEMESI INTERNÁTUS AZ ÚN. LOVAGI AKADEÉMIA PEDAGÓGIAI JELENTŐSÉGE

A nemesi származású ifjak nevelése céljából a 16. században egyre nagyobb számban jöttek létre a nemesi internátusok, vagy az ún. lovagi akadémia, más elnevezéssel a Ritterakadémia. 1532-ben említenek először egy ilyen intézményt Nápolyban, innen terjed el azután egész Itáliában, Franciaországban és Németországban. A Habsburg Birodalom területén csak jelentős késéssel, 1693-ban alakult meg az első nemesi internátus.

Pedagógiai szempontból az első szembetűnő jellegzetesség az, hogy ebben az intézményben nem annyira a tantárgyak szerinti fászító, módszeres tanulás történik. Itt inkább az életmódba, életformába ágyazott, azaz, leginkább az utánzásra épülő közvetett tanulási módszerek jutnak szerephez. Sajátosság az is, hogy az ifjú nemest többnyire szolga vagy szolgáltók veszik körül, akik gyakran ambivalens szerepet töltenek be az ifjak életében, mert egyrészt az ifjak segítői, támaszai, és nem egyszer az

úri szeszély szenvedő alanyai. De előfordul az is, hogy egy-egy főúr egy megbízhatónak tekintett szolga személyén keresztül próbálja atyai utasításait közvetíteni, így nagyon változatos, és a növendék életkorától erősen determinált kombinációk jönnek létre, ahol bizony az is megeshet, hogy az inas utasítja kiskorú urát. A főúri nevelés kísérő jelenségeként újra találkozunk azzal a nem szándékolt hatással, hogy egy-egy törekvő és okos inas a főúri gyermeknek nyújtott segítség ürügyén maga is tanulási lehetőséget kapott.

A nemesi internátusok tananyaga általában a következő:

- Fontos a nyelvismeret, de ez nem a latin és a görög, hanem inkább az adott ország nyelve: a francia, az angol, az olasz. Az elegáns és könnyed társalgás tipikus szófordulatainak és technikájának gyakorlása és tökélyre fejlesztése az egyik legfontosabb feladat.
- Ezzel párhuzamosan valósul meg és ugyanilyen fontos a fizikai képességek fejlesztése. Ez a vívás, a lovaglás és a táncitanulás folyamatos gyakorlását jelenti.
- A történelmi, földrajzi, aritmetikai és jogi ismeretek oktatása során nem a tudomány teljes komplexitását tanítják, hanem gyakorlati szempontokat érvényesítenek.
- Az erődítéstani, matematikai ismeretek terén is a praktikus szemlélet jelent meg.
- A tanulási folyamatban nem a tankönyvi tanulás az elsődleges. Így a történelmi nevezetességek kíséreléssel és magyarázattal történő megismerése, a magángyűjtemények, botanikus kertek, könyvtárak meglátogatása mindig szerepel a tananyagban.

A lovagi akadémiák természetesen nagyon különbözőek, a mindenütt érvényesülő fő tendenciák mellett számos helyi lehetőségeket integráló gyakorlat alakult ki.

A jóval későbbi alapítású intézmények is sok elemet őriznek a korábbi időszakból. Az 1707-ben Kolozsvárott alapított Nemes Ifjak Társaságának rendtartása már elszakadt a lovagkor ideáljaitól, de tagjaiktól elvárták az egymáshoz való szolidaritáson alapuló jó viszonyt, a kulturált beszédet, a hűséget, a pontosságot és a megbízhatóságot. További fontos értékek tekintették a külföldiekkel szembeni figyelmességet, a tolarenciát a más vallásúak között és az erkölcsös életet.

## 6. A TANÁR MINT LELKI GONDOZÓ ÉS MEGHATÁROZÓ SZEMÉLYISÉG

Néha egy-egy kiemelkedő tanár jól dokumentált életútja lehetőséget teremt egy korszak alaposabb megismerésére. Ilyen a lelki gondozó és pedagógus Keresztúri Bíró Pál életútja, aki a Rákócziak udvari papjaként három generáción keresztül szolgált a családot. (Dienes, 2001) Keresztúri puritán vonásokkal gazdagított ortodox református kegyessége és nagy tudása, valamint kiemelkedő pedagógiai érzéke jól kimutatható Rákóczi György és Zsigmond későbbi tevékenységében. Pedagógiai

módszereiről tudósít egy másik neveltjének, Bethlen Miklósnak az önéletleírása. Ebben olvashatók a következő részletek:

*„Ez Keresztúri Pál gyermek-tanítási ritka és példa nélkül való ember volt, és Erdélyben s Magyarországon nem találkozott soha addig párja, aki a gyermekeket olyan hamar annyira vitte volna ... Keresztúri Pálnak ... állott az ő tanítása, boldogsága ezekben summásan: 1. Megért ember lévén, mint atya gyermekével, úgy bánt tanítványaival ... szerette tanítványát, az is őtet, játékra annyi üdőt adott, hogy meguntuk. 2. Rhetoricára tanítani nem akart ... azt mondotta, hogy haszontalan dolog, avagy ha az ember tanítja, vagy tanulja is, bátrább kell mind azt, mind a derék poezist tenni, tanuljon dolgokat, valóságot először, és azokkal a dolgokkal együtt azoknak neveit, nemeit, minéműségeit, hadd légyen osztán miből, s mivel orátiót s poémát írni ...” (Bethlen)*

Ebben a leírásban sok, a korabeli gyakorlattól eltérő mozzanatról esik szó. Ilyen a könyörtelen szigor helyettesítése az engedékenységgel, a játék tiltása helyett annak engedélyezése, és a végtelen türelem a serdülő ifjúval szemben. (Bethlen Miklós ekkoriban 13 éves.) Keresztúrinak ahhoz is van bátorsága, hogy átalakítsa a tantárgyi rendszert, és logikai érvek alapján dönt a retorika és a poetika sorrendjének a felcsereléséről.

Összefoglalva a magyar főúri nevelés művelődéstörténeti és pedagógiai vonatkozásait, egyértelműen megállapítható, hogy a dinamikus udvarkutatás és az interdiszciplináris megközelítés új távlatokat nyit meg a főúri nevelés vizsgálatához. Ezek között talán a legfontosabb az egyébként jól dokumentált és feldolgozott főúri életút-elemzések újbóli feldolgozása a másodlagos, nem szándékos nevelő hatások szempontjából. Természetesen egy ilyen léptékű munkát nem lehet egy tanulmánnyal lezárni. Számos nyitott, további kutatást érdemlő kérdés marad még. Ilyenek például a következők:

- Milyen hasonlóságok és eltérések vannak a főúri és a főpapi (egyházi) udvartartás között? Elemzésre váró feladat annak a vizsgálata, hogyan jelennek meg ezek az eltérések a művelődési szokásokban.
- Milyen kitörési (tanulási) lehetőségeket nyújtanak a főúri udvarok a tehetséges főnemesi, köznemesi és más ifjaknak?
- A kifejezetten iskolai tevékenység mellett milyen további szélesebb értelemben vett művelődési formák segítik az ifjak tanulását?
- Mit jelent a művelődés szempontjából a reprezentációs terek áthelyeződése a védelmi szempontokra koncentráció várból a palotába?
- Milyen művelődési, iskoláztatási hatása van a főúriak mecénási tevékenységének?

*(Ez a tanulmány a bemutatott példák alapján pusztán bevezetésként szolgál további kutatások számára.)*

## FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bethlen Miklós: *Élete leírása magától*. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei.
- Dienes Dénes (2001): *Keresztúri Bíró Pál (1594?-1655)*. Sárospatak.
- Dományházi Edit – Font Zsuzsa – Keserű Gizella – Latzkovits Miklós szerk. (1989): *A Thurbó család és a wittenbergi egyetem*. (Fontes Rerum Scholasticarum I) Szeged.
- Ehalt, Hubert Ch. (1980): *Ausdrucksformen absolutistischer Herrschaft*. Der Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert. Wien.
- Elias, Norbert (1939): *Über den Prozeß der Zivilisation*. Basel.
- Elias, Norbert (1969): *Die höfische Gesellschaft*. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie. Newied-Berlin.
- G. Etényi Nóta, Horn Ildikó szerk.: (2005): *Idővel paloták ... Magyar udvari kúria a 16-17. században*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Kovács Sándor Iván – Monok István (1990): *Magyar utazási irodalom. 15-18. század*. Magyar Remekírók sorozat, Budapest.
- Kubinyi András (2005): *A királyi udvar a késő középkori Magyarországon*. In: G. Etényi Nóta, Horn Ildikó szerk.: (2005): *Idővel paloták ... Magyar udvari kúria a 16-17. században*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Leibetseder, Matthias (2004): *Die Kavalierstour. Adlige Erziehungsreisen im 17. und 18. Jahrhundert*. Köln – Wien.
- Lengyel Tünde (2005): *Thurbó György nádor biccei udvara*. In: G. Etényi Nóta, Horn Ildikó szerk.: (2005): *Idővel paloták ... Magyar udvari kúria a 16-17. században*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Péter Katalin (1996): *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. Budapest.
- R. Várkonyi Ágnes (2005): *Tradíció és innováció*. In: G. Etényi Nóta, Horn Ildikó szerk.: (2005): *Idővel paloták ... Magyar udvari kúria a 16-17. században*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Szelestei N. László (1988): *Batthyány Kristóf európai utazása (1657-1658)*. Peregrinatio Hungarorum sorozat, Szeged.
- Tóth István György (1990): *Írni tudó nagyasszonyok*. Rubicon, 1990. 5. sz.